

tekst i rečenica

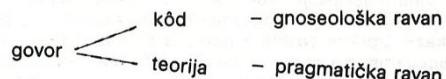
františek miko

Svako razmišljanje o književnom koje želi da shvati prirodu književnosti kao jezičke umetnosti, mora da počne od teksta i rečenice kao osnovnih oblika u kojima se ostvaruje estetska intencija i smisao književnog stvaraštva. Ako je u ovakvim razmatranjima na prvom mestu pre bila rečenica – a radilo se to sa pozicijama lingvističkih orientisanog mišljenja o književnosti – ovde želimo dati argumentaciju za suprotno stanovište, pa i sa polemičkim osvrtom na situaciju u samoj lingvistici.

Problem se proteže čak do Ferdinanda de Sosira i njegove dihotomije *langue* – parole, kojoj je teo da razlikuje »društveno« od »individualnog«, »opšte« od »posebnog«, »strukturno« od »nestructurnog« u jezičkoj stvarnosti, pri čemu je ono drugo isključivo iz naučne kompetencije lingvistike. U strukturalno shvatanoj sintaksi se ova dihotomija, kako znamo, odražala u paru pojmove rečenica i skazanja. U tadašnjoj situaciji, kad je nasuprot jednostranom istoričizmu i psihologizmu trebalo ometiti specifični predmet nauke o jeziku, postupio je de Sosir bona fide opravdano i korisno, i podstaknuto je široku struju strukturalnog istraživanja. Danas se, pak, primećuje da u sosirovskoj dihotomiji ima određenih nedoslednosti. Diskusija o tome traje već više od pola veka, no nije došla do čvršćih zaključaka i prevazilaženja disproporcija.

Najznačajnija je primedba da strane marksističke metodologije, i to u dijalektičkoj tezi o jedinstvu opštег i posebnog, društvenog i individualnog (dakle u datom slučaju teza o jedinstvu *langue* i parole, jezika i govora). Ovo jedinstvo je ontološke prirode i ne može se narušavati ni u gnoseološkom poretku: opšte je odraz pojedinačnog, tj. njegovo »poznavanje«. To onda znači da samo ne možemo biti predmet saznanja, kao što je u vezi s pojmom *langue* obrazlagao de Sosir. Ako je pri tome u nečemu bio u pravu, to jest ako ovde postoji određena ontološka dvojnost, ona je u društveno-pragmatičkoj strani jezičke komunikacije. Ali to je postalo očito tek kada je teorija komunikacije nastupila sa opozicijom kod informacija. Kôd je spontano apstrahovan, uopšten (»saznan«) refleks govora u društvenoj svesti. To je sistem semantičko-leksičkih i morfološko-sintakških pravila, spontano izvedenih (»saznanih«) pomoći iskustva iz govorne prakse. Kôd (jezik, *langue*) je rezultat, na predmet saznanja. Ovakav predmet je govor. Kôd je »intuitivna teorija« govora, uopštena sposobnost (Comskog) »competence« stvarati govor. Kôd je izведен iz govora kao skupa informacija.

Naravno, ovo intuitivno saznanje govora u kôd može da se stekne i eksplikacioni oblik; u »gramatikama«, jezičkim »priročnicima«. U stvarnosti ovi priročnici nisu formulacija kôda kao »gotovog« intuitivnog saznanja, već nastaju onim drugim putem, teorijskim, predstavljaju »nespontanu« teoriju govora, pri čemu se pretpostavlja da ova teorija odgovara kôdu kao intuitivnom saznanju govora. Ono što je bilo prikladno za pragmatičko-društvenu ravan, preneo je de Sosir nepriskladno u gnoseološku ravan. Ovde se ne sarećemo s opozicijom društvenog kôda i govorne prakse, već s govorom kao objektom i njegovom teorijom. Opozicija kôd ↔ informacija (*langue* ↔ parole) nije istovetna s opozicijom »teorija govora« ↔ »govor kao realni objekat«. U prvoj opoziciji postoje dve realnosti (kôd kao činjenica društvene svesti i govorna praksa), u drugom samo jedna, govorna praksa, pri čemu je teorija govora njen saznanje, teorijski odraz. Mada tu postoje odredene paralele – između kôda kao intuitivnog saznanja i teorije govora kao diskurzivnog, eksplicitnog saznanja ove ravn se ne mogu ontološki povezati. Shematski ovi odnosi izgledaju približno ovako:

Zahvaljujući svojoj opštosti, kôd služi kao pragmatički instrument govora (inventar elemenata, pravila; kontrola, povratna veza), teorija služi često kao saznanje, pri čemu, naravno, pomaže prilikom sastavljanju priročnika, koji služe na način kôda.

U gnoseološkom poretku, koji upravo nauku prirodno angažuje, zanima nas govor (govorna realnost, govorna komunikacija, »jezička« komunikacija, tj. komunikacija pomoći jezičkog kôda), i to kao najvlastitiji i jedini objekat istraživanja. Tradicionalno se smatralo da nauka koja ovo istraživanje ima na brzi jeste isključivo lingvistica. Kad je u novije vreme počelo da raste interesovanje za tekst, postajalo je sve očitije da leksičko-semantička ravan, i čak, u strukturalističkom suženju, samo morfološko-sintakška ravan (a prvo, u ekstremnoj redukciji napokon samo fonološka) ravan ne iscrpljuju problematiku objekata istraživanja kao što je govorna komunikacija.

Dolazile su bojažljive korekture. Najpre je to bio pokušaj ustanovljenja posebne grane koja bi se bavila fenomenom parole (odgovarajući predlog češkog lingviste V. Skaličke u tridesetim godinama nije se realizovao). Kasnije su se javljali pokušaji pridodavanja problematike kontinuiranog govora sintaksi u obliku tzv. hipersintakse. Kategorija kontinuiteta, s kojom se ovde kao glavnom operisalo i koja pretpostavlja čisto linearu predstavu teksta, obuhvatala je samo trivijalnu, marginalnu stranu onoga o čemu se u tekstu stvarno radi.

Značajan impuls kôd je iz teorije komunikacije, koja je izasla iz pragmatičke opozicije kôd ↔ informacija. Značajno je bilo da se težište hijerarhije

obuhvatne društvene prakse, Marks ustanovljuje neku racionalnost što se izražava u »zakonitosti« (Gesetzmassigkeit) ili, doslovno, »zakonomernosti«. Od te tako shvaćene i tako prevedene zakonomernosti nastali su mnogi reduktivni oblici dogmatičkog marksizma. Kritički moramo pitati što za Marks-a znači »istorijska mera«, ako je već istorija podvrgnuta »zakonomernosti«, ali se, s druge strane, već neposredno može zaključiti iz one neravnomernosti da »harmonija« u umetnosti kao njena istorijska mera odstupa od osnovne istorijske zakonomernosti i da to može biti shvaćeno kao izražaj stvaralačkog skoka (Arnold Hauser govori o skoku (Sprung) u poslednjoj verziji svoga shvatanja istorijskog razvoja umetnosti) iz iskustva slobode. Sa gledišta estetike, mera o kojoj je reč nije ni grčka mera (recimo, Polikletov kanon i dr.), pošto se Marks, na temelju njegovih sopstvenih reči, može pripisati grčki ideal umetnosti, ni »estetska mera« (aesthetic measure), u smislu modernog naučnog shvatanja estetike (G. Birkhoff, na što se poziva M. Bense). U pitanju je »istorijska mera«, što znači nešto što odgovara Marksovom istorizmu kao sagledavanju suštine povesnog razvoja u jednom istorijskom razdoblju i u celoj istoriji umetnosti, sagledavanju epohalnih estetskih paradigmi i antropoloških estetskih konstanti, koje su uvek u bitnom skladu s istorijom sveta, s univerzalnom istorijom (v. S. Morawski: *Predmet i metoda estetike*, ali i druge njegove poznejne radove). Osnovni problem »istorijske mere« jesu inkonsistencije, tj. nesamerljivosti umetničkih i estetskih fenomena, u kojima se, ipak, nalazi neka mera (mensura), i to kao specifična estetska mera uopšte i kao »individualni zakon« umetničkog dela. Otuda bi estetska analiza u Marksovom duhu trebalo da (imajući u vidu »istorijsku mera«) kao dijalektičku estetsku granicu) pode od strukture pojedinačnog umetničkog dela i od određene estetske pojave kao od egzemplarnih singularnosti, koje se kao takve mogu interpretirati u stalnom »naporu pojma«, u suočavanju sa svakim novim istorijskim iskustvom, u okviru opštete estetike koja koincidira s filozofijom istorije, prema ranije navedenoj metodi. Ukoliko se »istorijska mera« odnosi i na prirodne ili kosmičke pojave, što proistiće iz filozofske pojma ljudske prakse, odatle je najšira perspektiva što obuhvata i ljudski svet i kosmičko oružje.

Estetika u Marksovom duhu jeste opšta estetika (protiv svih posebnih upotreba izraza »marksistička estetika«). Ona se zasniva i na konkretnoj analizi istorijskih pojava, estetskih i umetničkih, i na jednoj opštijoj filozofskoj ideji, kao što znači zalaganje (engagement) u smislu odgovornosti za onu društvenu praksu koja omogućuje razvoj stvaralačkih potencijala čovečanstva na najširoj demokratskoj osnovi.

● Pitali smo druge, pa da pitamo i Vas: šta mislite o jugoslovenskoj estetici – strujanjima u njoj, mogućnostima i dometima. Voleli bismo da, odgovarajući na ovo pitanje, pomenete autore i dela koji Vam se čine značajnim?

– O jugoslovenskoj estetici, o glavnim istorijskim linijama razvoja, kao i o sadašnjem stanju, pisao sam, ukratko, u dva maha, najpre u *Revue d'Esthétique*, Paris 1972, u sklopu izveštaja pod naslovom »Esthétique dans le monde«, a zatim u *Bulletin international d'Esthétique*, Amsterdam 1979. Tu sam i pojedinačno pomenuo sve kolege koje se bave našom stvaru i izrekao neki sud o vrednosti tih individualnih priloga, tako da sada ne moram brihati: poznajem i priznajem rad svih naših kolega, ali najviše volim Fochta zbog njegovog ličnog držanja, potpuno nezavisnog suda u stručnim stvarima i ubedljivog i načelnog preziranja ljudi (iz najboljeg iskustva, što uzimam krajnje ozbiljno i što me podeša na Vuka-Pavlovića, koji mi je jednom, na propuštanju iz Skoplja u Zagreb, govorio o čovekolikim pojavama, ali ne o ljudima), zatim zbog njegovog živog saosećanja s umetnošću. On s pravom smatra da estetika ni izdaleka nije ispunila svoje zadatke i da joj tek predstoji put sve većeg značaja i zalaganja.

Najveće usluge našoj disciplini učinio je D. Grlić, i to ne samo jednim potpunim i modernim pregledom istorije estetike (rad koji sam u nekim pojedinostima, možda, samo da mogao kontrolisati, jer sam uporedivao literaturu, tražio sadašnje izvore i drugo, i uverio se i u lični pogled autora i u ozbiljnost njegove dokumentarne osnove, tako o Baumgartenu), već i svojom polemičkom tezom o smrti estetike, koja je veoma rado primljena u našoj naciji što jedva čeka da neka nauka izumre ili nestane, i tako se skine, naročito u današnjoj situaciji, s misaonog budžeta. Grlić je stekao zasluge čak i nekim svojim formulacijama koje se mogu čitati za sebe, koje imaju samostalnu vrednost i nezavisno od teze koju zastupa, kao dobro izrečena iskustva u suočavanju s umetnošću našeg vremena.

Svoje lepe lične mogućnosti nagovestila je nekolicina mladih kolega, i te mogućnosti treba ozbiljno uzeti.

Iz nekih načelnih razloga koje sam već naveo, smatram da je potrebna saradnja, da treba ozbiljno organizovati rad Društva za estetiku, osnovati institut za estetiku, pokrenuti časopis za estetiku i, najzad, jednu specijalizovanu biblioteku.

Držeći se Wittgensteinove (Vitgenstajn) reči iz *Traktata* da su »Etika i Estetika Jedno«, ali po njemu, spadaju i jedna i druga disciplina, ovde izričito ne pominjem neke izmisljene osobe koje objavljaju pre nego što napisu, što kao pojava potpuno odgovara današnjem, ne samo našem, »društvu simulakra«, i tu počinje marksistička estetika.

Živim u neprijateljskom okružju.

Razgovor vodio:
Ljubisav Andrić

MILAN DAMNJANOVIĆ, filozofski pisac i estetičar, rođen je 1924. godine u Smederevskoj Palanci. Filozofiju i psihologiju studirao je u Beogradu i Zagrebu, gde je i diplomirao, a doktorirao je u Beču (1957) s disertacijom *Conrad Fiedler am Scheideweg*, Wien 1957, objavio je više knjiga: *Šta je estetika*, Skoplje 1962; *Problem eksperimenta u estetici*, Beograd 1965; *Strujanja u savremenom estetici*, Zagreb 1966; *Estetika i razočaranje*, Zagreb 1970; *Sustina i povešt*, Beograd 1976; *Smisao teorijskog rada na Univerzitetu umetnosti*, Beograd 1976; *Istorija kulture sa principima njenog izlaganja i tumačenja*, Niš 1979; *Poreklo umetnosti kao filozofski problem*, Beograd 1981.

Pisac je mnogobrojnih studija, rasprava, analiza i članaka iz istorije filozofije novog doba, estetike i povesti kulture. Osim disertacije *Conrad Fiedler am Scheideweg*, Wien 1957, objavio je više knjiga: *Šta je estetika*, Skoplje 1962; *Problem eksperimenta u estetici*, Beograd 1965; *Strujanja u savremenom estetici*, Zagreb 1966; *Estetika i razočaranje*, Zagreb 1970; *Sustina i povešt*, Beograd 1976; *Smisao teorijskog rada na Univerzitetu umetnosti*, Beograd 1976; *Istorija kulture sa principima njenog izlaganja i tumačenja*, Niš 1979; *Poreklo umetnosti kao filozofski problem*, Beograd 1981.

Bavi se editorskim radom (Kant, Kritika moći sudsudja; Baumgarten, *Filosofska razmišljanja o nekim aspektima pesničkog dela*) i prevodilaštvom (Hartmann, *Estetika*; Lukač, *Prolegomena za marksističku estetiku*, Razaranje ume, *Mladi Hegel*). Organizator je svetskog Kongresa estetičara u Dubrovniku (1980), predsednik Društva estetičara Srbije i višegodišnji urednik časopisa *Književna kritika*.

Živi i radi u Beogradu.

jednoznačno pomerilo na činjenicu informacije kao osnovne realnosti komunikacije, najznačajniju činjenice »informacije« bitno je krenulo napred, naročito tada kada se javila potreba analize jezičkih tekstova. Ova potreba bila je motivisana zahtevima kibernetike, strojnog prevoda i obrade bibliografskih informacija, a na drugoj strani razvojem analize književnog teksta i širem razdrom stilističke analize jezičkog teksta uopšte. Pored lingvistike nastala je nova, više ili manje nezavisna disciplina, teorija teksta (okolnost što se »hipersintakška« teorija, odnosno teorija teksta tesno vezuje za lingvistiku, nije zbog njegovog redukcionog poimanja za pitanje relevantna).

To što govoru komunikaciju proučavaju dve »nezavisne« discipline, lingvistika i teorija teksta, izgleda kao zakasnelo odobravanje sosirovske dihotomije *langue* ↔ parole. Upravo u ovoj dvojnosti, »nespojenost« lingvistike i teorije teksta (hipersintakške teorije tu nisu od većeg značaja), vidimo pak nastavak nedoslednosti od koje je od početka bolevala sosirovska dihotomija. Ovu nedoslednost vidimo kako na strani teorije teksta, tako i – više čak – na strani lingvistike. Više zbog toga što se lingvistika u ovoj oblasti smatra za osnovnu, nadređenu disciplinu, pri čemu je okrenut poredak stvari u smislu hijerarhije celina/deo.

U našem uvodnom zamahu zanima nas upravo ovaj okrenuti poredak. Da bi ovaj zamah bio odgovarajuće konkretn, treba sići sa ravnim najopštijim pojmovima, kakvi su govor i jezik, u ravnim »faktičkim« pojmove. Za govor kao zbir jezičkih informacija (iskaza, tekstova) ovakav faktički pojam je »tekst« (u širem smislu, sadrži dakle i usmene iskaze). Njegova teorija, teorija teksta, recentno se konstituisala, zbog toga što je jezička ravan u njemu ne predstavlja celu njegovu problematiku; što, dakle, pored jezičke ravni postoji i »vlastita«, tekstovna problematika koja se ne može izvesti iz jezičkih datosti.

Treba podsetiti na to da smo u međuvremeno čuteći prešli na drukčije značenje termina »jezik« i »jezička ravan«, pod ovom ravnim jednostavno počinjemo da shvatamo »niži« nivo izgradnje teksta, pri čemu ova izgradnja ima i svoj vlastiti, tekstovni, »viši« nivo. Situacija u pojmovima izgleda nam, dakle, ovako:

(jezička ravan)
tekst
(tekstovna ravan)
Ovu situaciju bolje je izraziti inkluzivnim odnosom:

T	JR
TR	

T tekst
TR tekstovna ravan
JR jezička ravan

Tekst je u suštini metonimijski istovetan s tekstovnom ravnim. Ako pak tekst uzimamo pregnantno, mora da bude u određenom smislu istovetan i s jezičkom ravnim. Uloga naše rasprave jeste da posebno upozori na ove relacije.

I u jezičkoj ravnim treba preci s opštem pojma »jezik« na »faktički« pojam »rečenica«. Jezička ravan teksta, to je skup njegovih rečenica (hipersintakške teorije teksta pistovečivale su tekst s ovim skupom, što je nedozvoljiva redukcija, koja se očituje u eliminaciji više ravnim njegove izgradnje. To što rečenica reprezentuje, u stvari, sve niže jezičke entitete, dobro je primetila njen generativna koncepcija, koja definisiše jezik kao generiranje skupa mogućih rečenica, pri čemu sadržina ovog generiranja nisu samo sintaksička pravila, jer ono sadrži i morfološke, leksičke i fonološke kategorije. Samo što ova koncepcija predstavlja problematiku u strogoj operacionističkoj redukciji.

Ako rečenica treba da bude sastojak teksta, mora s njim da ima integrative, intimne odnose. Pojam medurečeničke koherencije »hipersintakških teorija« nije bio dovoljan za objašnjenje ovih odnosa. Radi se, naime, o takvom shvanjanju stvari u kojem rečenica ponajpre nastupa kao elementarna jedinica teksta i tek onda kao sintetizujuća jedinica jezičke ravni. Rečenica je, dakle, jedinica s dvojnim odnosima, unutarrečeničkim i nadrečeničkim (pri čemu pod ovim drugim ne shvatamo samo jednostavni kontinuitet rečenica, već puno njihovo učešće u realizaciji one komunikacione totalnosti koju stvara tekst ili celina).

Naše izlaganje počaćemo tezom da unutarrečenički nadrečenički odnosi ne mogu biti disparatni, kao što smatraju dosadašnje koncepcije. Rečenica nije konačna činjenica u realizaciji komunikacije. Ova činjenica je tekst. Rečenica mora struktorno i funkcionalno ići ka njemu – pri čemu – na drugoj strani – ova orijentacija mora biti nekako bazirana u samoj konstrukciji rečenice.

Znamo da ova dvojna orijentacija rečenice – ka tekstu i ka jeziku – u strukturalnom objašnjenju dobila je dihotomijsku interpretaciju u pojmovima »rečenica« i »iskaz«. Uprkos tvrdnjim o nedisparsitosti ovih pojmove u odgovarajućim koncepcijama, po nama, u teoriji »rečenice« nedostaju potrebne tekstovne relacije i obratno, u teoriji »iskaza« (ako takva teorija kao sistem uopšte postoji) veze s unutrašnjom konstrukcijom rečenice. Kao posledica ove diskrepance nedostaje uverljivo objašnjenje kao iz jezičkog dogadanja u rečenici nastaje činjenica teksta, odnosno – posle naše teorijske korekture – kako iz činjenice teksta nastaje jezičko dogadanje.

Pitanje je aktuelno, literatura o predmetu raste kao lavina, no čini se da je urgentnije u pogledu teorije teksta. Lingvistika je do sada stigla – u tzv. hipersintaksi – samo do »suterena« teksta i do njegove linearne predstave. Plod ove unifikacione predstave o tekstu kao lingvističkoj činjenici, između ostalog, jeste i pojam »semantike teksta«. S ovim u vezi zaboravlja se da je semantika stvar koda, ne informacije. U informaciji se semantičke leksičkih jedinica metamorfozira u to što se javlja kao »smisao«, »sadržaj«, »tema«, a to je u poređenju sa semantikom kvalitativno nov fenomen. Upravo ovu, najznačajniju operaciju u izgradnji teksta, lingvističke koncepcije teksta ostavlja po strani.

Izlaz iz diskrepance između dosadašnjeg, tekstovno-teorijskog i lingvističkog gledišta ne može biti ni u čemu drugom do u trivijalnom principu dijalektičkog odnosa celine i dela. Rečenica je evidentni deo teksta. Uz to, protiv jednostranih teza »celovitih« koncepcija, po kojima kvalitet celine nema ništa zajedničko s kvalitetom njenih delova, dijalektički treba primetiti da kvalitet delova – mada je u rezultatu »prekriven« kvalitetom celine – nije za ovaj poslednji bez značaja. Delovi i elementi, najzad, u celinu ulaze na osnovu svoje sposobnosti da je konstituišu, dakle na osnovu svog doprinosa njoj.

Rečenica ne bi mogla da ulazi u celinu kad u sebi ne bi imala nešto od njenog budućeg kvaliteta. U ovom pogledu je ona i nasuprot vlastitim elementima – morfo-leksičkim jedinicama i njihovim odnosima – nešto kvalitativno drugo. Upravo rečenica je onaj nivo u jezičkoj ravnim na kojem se odigrava promena jezičkog kvaliteta u kvalitet teksta, odnosno – opet s onom rektifikacijom – na kojem kvalitet teksta ulazi u kvalitet jezika. Dolazimo, dakle, do zaključka da je rečenica onaj nivo u izgradnji teksta gde jezička ravan preraste u komunikacionu i stiče zakonitosti teksta i – u stvari – gde komunikacija i njene zakonitosti ulaze u ravan jezika.

Između zakonitosti teksta i zakonitosti jezika ne može postojati hijatus. Jezički aspekt rečenice zakonito mora da proizlazi iz tekstovnog aspekta. Suštinu rečenice možemo definisati samo ako u dovoljno meri uzimamo u obzir njenu funkcionalnu i strukturu učlanjenost u tekst. Rečenica u svojoj konstrukciji nije dirigovana odozgo, iz ravnim jezika, već pre svega odozgo, iz ravni teksta. Rečenica je izglosa zakonitosti jezika i zakonitosti teksta. Obe su izraz zakonitosti govora. Iz razloga hijerarhijske prevage celine nad delovima, zakonitost teksta ima okvirni, rukovodeći karakter. Tekstovnu i jezičku stranu rečenice onda nije moguće relativistički izjednačavati. Rečenica je sušinski jedinicu teksta, koja pri tome unutrašnje ima svoj jezički kvalitet. Ona je aparatura pomoću koje se kvalitet teksta realizuje u jezičkom kvalitetu. Predstavlja primarni tekstovni fenomen, njene jezičke dimenzije je pomoćna, realizaciona. Postoji i fukcionisne zahvaljujući svojoj tekstovnoj dimenziji, koja ima cilj, jezički aspekt je samo njeno sredstvo. Teorija rečenice mora da bude sastavni deo teorije teksta.

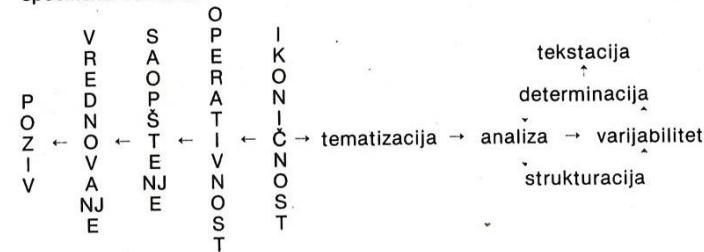
Nasuprot relativističkim predstavama da analizu celine možemo početi od bilo kojeg njenog kraja – odozgo – od samog teksta – ili od ozdo – od njegovih delova – kao meritorni treba smatrati samo postupak odozgo. Pošto je rečenica u dijapazonu između ravnim njegovih najnižih organskih jedinica (organskih, tj. onih koje imaju formu i značanje (sitrana negde u sredini, nije moguće njenu analizu početi ni od nje same, ni od njenih morfo-leksičkih sastojaka. Rečenicu treba izvoditi iz celine koju je tekst. Najopštije ovde možemo postaviti tvrdnju da lingvistika mora da polazi od teorije teksta.

Naravno, ova »jaka« tvrdnja boluje od sušinske »slabe« strane. Lingvistica kao stara, iskusna, teorijski i metodološki razvijena nauka, na ovu tvrdnju u »početničku« teorije teksta može da gleda samo sa strpljivim osmehom. Teorija teksta ima dosta posla s preciziranjem vlastitih, brojčano skromnih pojmove, a ne da daje neke lekcije. Na odgovarajući način onda skromna mora da bude i naša rasprava, koja želi da bude njen tumać.

U pitanju mogućnosti teorije teksta da kaže nešto i – problematički rečenice, treba pomenuti da osim same, nešto u ovoj stvari uradila i i stilistika, koja je određenom smislu disciplinarni komplement teorije teksta.¹ Između ove dve discipline je odnos dat u oponiciji »uopšte« ↔ »više ili manje«. To je odnos opšteg i specifičnog. Teorija teksta proučava opšte osobine skupa svih jezičkih tekstova (teksta »uopšte«) stilistika proučava specifične vrste tekstova i njihove osobine prema kvalitetu i meri njihove diferencijacije. Zbog toga što »specifično« u tekstu raste u tekstotvornom procesu postepeno, izborom određenih alternativa, prelaz od opšteg do specifičnog je neispredikan.

Zbog toga se stilistika oduvek interesovala ne samo za specifične, već i za opšte osobine teksta. Dakle, stilistika je već istakla prve pojmove pojmove teorije teksta, kao što su tema, sadržina: uvod ↔ jezgro ↔ zaključak: invencija/»dispozicija«/stilizacija i sl. Upravo, stilistika je odavno znala da tekst ne nastaje spajanjem rečenica (a rečenica spajanjem reči), već da tekstotvorni proces uvek polazi od nekog opšteg misaonog jezgra, od »teme«, koja je »program« teksta.² U njenoj analizi, se traže pojedine misli (»proces invencije«). Tekst se onda rada iz njihovog kompozicionog uređivanja i uvrštanja (»proces dispozicije«) i iz njihove »stilizacije« u rečenice. Tradicionalna stilistica poznavala je ovako nešto bitno o funkcionalnoj povezanosti rečenice i teksta.

Istina, stilistica je najpre moralna sama da pređe iz faze intuitivnih saznanja u preciziranu formu svojih pojmove i njihovu sistemsku integraciju. Najpre je bilo potrebno objasniti prirodu »osobine«, izbor koji tekstu daje određeni specifični karakter (»stil«). Tek dosledno komunikaciono gledište omogućilo joj je da ove osobine identificuje kao parcialne funkcionalne aspekte teksta – kategorija izraza. Sistem ovih kategorija, na čelu s osnovnim komunikacionim aspektima teksta, operativnošću i ikoničnošću, sastoji se iz daljih tekstotvornih operacija, kao što su tematizacija (omedavanje teme), analiza, strukturacija (kompozicija, odnosno »dispozicija«), determinacija (»stilizacija« rečenice) i teksatacija. Zbir ovih operacija predstavlja tekstotvorni model koji demonstrira strukturu teksta u jedinstvu njegovih opštih i specifičnih osobina.³

U ovom modelu značajan je rekurzivni ciklus analiza → strukturacija → varijabilitet (informativna vrednost izražavanih činjenica) → determinacija (→ teksatacija) → analiza koja na izlazu teksatacije daje pojedine rečenice (u njima tekst postepeno raste), pri čemu se drugom granom vraća na nivo analize teme, da »potraži« ili »izabere« dalje misli ili činjenice za tekst koji se nastavlja. Nivo »rečenice« u ovom modelu, u kategorijama determinacije i teksatacije, uvršten je u strukturu teksta. To, pak, ne znači da su osobine rečenice u poređenju s osobinama teksta čisto specifične (»jezičke«). Rečenica ne počinje da se stvara »tek« na nivou determinacije i teksatacije, ona »preuzima« rezultat svih prethodnih tekstovnih operacija i daje mu »jezičku

formu». Ovaj »rezultat« i operacije koje su ga stvorile jesu, doduše, u određenom smislu misaoni, odnosno psihološki entiteti, i njihovo svrstavanje u tekstovni model moglo bi se shvatiti kao obnova psihologizma, od kojeg je upravo strukturalizam želeo pobeći, naglašavanjem formalno-strukturalnog aspekta jezika. No, današnja semiotika nas uči da proces semioze (izražavanja i komunikacije) nije moguće objasniti bez operacija koje prethode neposrednoj glasovnoj manifestaciji gotovog teksta. Ove operacije treba onda smatrati za legitimne semiotičke kategorije. Između ostalog i zbog toga što i kada su u svom početku latente, na kraju se u tekstu uvek ovako ili onako manifestuju. Predstavljaju, dakle, punopravni, objektivni sastavni deo teksta, njegove strukture i funkcije.

Tu je još osnovno pitanje šta rečenice »preuzima« iz prethodnih operacija kao rezultat koji podvrgava svojoj jezičkoj obradi.

Odgovor na ovo pitanje daju izražajne kategorije tematizacije i analize. Analiza teme daje pojedine »misli«, odnosno »činjenice«. Ovo staro saznanje stilistike treba, pak, sistemski precirati. Radi se, naime, o tome da odnos između »činjenice«, koja je rezultat analize, i »teme«, nije jednostavno nešto kao odnos celine i dela, dakle logički odnos. Tu je, pre svega – na ovom planu – semiotički odnos. Tema određenu oblast stvarnosti predstavlja kao neodređenu, »nesaznanu« pojavu, a uloga komunikata je da dode do njenog poznavanja. Tradicionalne tvrdnje da su tekst i jezik sredstvo »izražavanja« misli, u određenoj meri su simplifikatorske. Mišljenje i saznanje su sama suština izražavanja. Izražavanje je »formulisano« mišljenje, odnosno saznanje.

»Činjenice«, koje su proizvod analize, u odnosu na temu imaju funkciju njenog poznavanja. Između teme i činjenice iz nje izvedene je odnos »onoga što je nepoznato, a treba da bude saznano« i »njegovog poznavanja«. Analogno sa situacijom u rečenici, moglo bi se govoriti o subjektu i predikatu: tema kao subjekt, činjenice njen zbirni predikat. Ako, pak, rečenicu želimo objasniti iz teksta, nećemo postupati suprotno i tekst objašnjavati rečenicom. Bolje će ovde poslužiti teorija informacije, koja svaku komunikaciju objašnjava kao prenošenje informacija, a ove opet kao izbor jedne od entropijskih alternativa određenog sistema, pri čemu se pomoću njih odstranjuje neodređenost u situaciji sistema, data njegovom entropijom.

Sistem o kojem se radi, koji je »u situaciji neodređenosti«, u našem slučaju je tema, odnosno stvarost koju ona podrazumeva. Iz nje izvedene činjenice su parcijalne informacije koje onu neodređenost odstvarjuju. Za informaciju se u kibernetici upotrebljava i pojam dogadjaj: informacija je »dogadjaj« u okviru određenog sistema. Zbog toga što je pojam dogadjaja u semiotičkoj, pre svega literarnoj oblasti, u teoriji epike i drame, uporebljivan u sasvim specifičnom smislu, umesto njega opredelićemo se za pojam »činjenice«. »Činjenica« je informaciona »dogadjaj« u sistemu koji zovemo »tema«.

Tačnosti radi, treba reći da činjenica ne mora direktno izlaziti iz teme, no pri obimnijoj temi prethodi joj njen deljenje na parcijalne teme (teme delova teksta, poglavila, pasusa) – te su u odnosu na temu u relaciji sistem – informacija – a tek iz njih se onda izvode činjenice kao elementarne jedinice teme. To, pak, na suštini izlaganja ništa ne menja.

U ovim relacijama, dakle, pojam činjenice nema obično značenje. Postaje specifični član informacionog sistema tema činjenica. Postaje semiotički pojam. Pošto tema, u stvari, predstavlja »zamišljeni tekst«, činjenica je ona tražena spojnica koja posreduje između teksta i rečenice, između »govora« i »jezika«. Činjenica kao informacija dobijena iz teme ulazi u rečenicu da se tamo jezički realizuje. Zahvaljujući upravo činjenici, rečenica postaje izoglosa teksta i jezičke ravni, resp. – bolje – jezička ravan postaje sastavni deo teksta.

Pitanje dodira teksta i rečenice time je rešeno samo okvirno, ne u njegovoj suštini. Treba ga formulisati diferenciranje i zapitati se kako se činjenica realizuje u jezičkoj strukturi rečenice. U igru onda ulaze sintaktske i morfo-leksičke kategorije, a s njima i ceo niz sintaktskih teorija, zasnovanih na rečeničnim članovima, rečeničnim tipovima, na vrstama reči i njihovom intencionalnom ili valentnom aspektu, na propoziciono-argumentacionom raščlanjivanju rečenice i sl.

Situacija nam, pak, ne izgleda teorijski tako beznadežna kao što se obično relativistički prikazuje. Izlaz vidimo – barem radno, u smislu naše hipoteze – upravo u okretanju postupka: nećemo ići odozdo, od reči, već od činjenice koja je za nas već nešto relativno poznato.

Za sada je iz izlaganja, između ostalog, poznato da se saznanje, koje tekst prezentira, realizuje na dva nivoa analize: u makroanalizi teme na činjenice i u makroanalizi činjenice na mikrostajanke. Ova mikroanaliza ne može da bude ništa drugo do akcija koja ima informacioni karakter. Činjenica je nešto što se »dešava« ili što, u širem smislu, na određeni način »postoji«. To što se dešava ili postoji, pretpostavlja određeni sistem. Činjenica nam se onda prirodno raščlanjuje na okvirni sistem u »kojem« se nešto odigrava, o »kojem« nešto konstatujemo (»o kojem govorimo«, prema tradicionalnoj formulaciji) i na to »što« se dešava, »što« konstatujemo. To je poznata, prastara subjektsko-predikatska struktura, sada pak prevednovana i precizirana i perspektivi informacije: subjekt kao sistem u kojem se nešto dešava (»o kojem govorimo«), predikat kao informacija, data u izboru iz entropijskih alternativa subjekta kao sistema (zbog preopterećenosti pojmove subjekta i predikata savremenim polemikama u sintaksi, kao i zbog njihovog logičnog porekla, u jednoj drugoj našoj raspravi smo umesto njih izabrali pojmove »faktor« i »faktum«, i to kao organske derive iz nadređenog pojma »činjenica«).¹

Teza u subjektsko-predikatskoj strukturi rečenice ne želi da bude negacija tradicionalne, rečeničko-članske koncepcije sintekse, koja je zbog funkcionalne neobjašnjenoosti rečeničnih članova i nedoslednosti u njihovom razgraničavanju nesvrishodna. Subjekt i predikat nisu tradicionalni rečenični članovi, oni su funkcije informacionog porekla. Priroda informacije pretpostavlja neizostavno binarnu strukturu: sistem i informacija kao izbor iz njegovih alternativa. Rečenicu, sa stanovišta teorije informacije, shvatamo kao binarnu jedinicu. Boilke koji se ovom principu opiru (tzv. jednočlane rečenice i različiti komplikovani sintaktski oblici, kao što su tzv. polurečenične rekcije, infinitivne rekcije, nominalizacije, složene rečenice) treba objašnjavati kao derive ove osnovne forme rečenice.

Neizbežnost subjekta u rečenici kao sistema za izbor predikata, kao informacije o njemu i dalje nadređenost subjekta u odnosu na predikat, po nama, još ne daje pravo intencionalnim i valentnim teorijama rečenice koje ovu hijerarhiju okreću. S tim u vezi je i koncepcija padeža i njihove hijerarhije. Nominativ, kao padež koji izražava poziciju subjekta, tj. poziciju »sistema« kao nezavisne, »prvobitne«, polazišne instance, nad ostalim padežima stoji kao »nepadež« i ne možemo ga stavljati pored njih. Protiv ovakve informacione koncepcije rečenice, koja pretpostavlja njenu binarnu strukturu, može se progovoriti upravo iz ravni informacije. Mislimo na činjenicu tzv. aktuelnog rečeničnog raščlanjavanja na »ishodište« i »jezgro« iskaza (prema koncepciji češkog lingviste Vilema Matesijusa), koje signalizira tzv. aktuelnu informaciju u rečenici i koja se, kao što znamo, po pravilu razlikuje sa subjektsko-predikatskom strukturu. U rečenici »Došla nam je neočekivana poseta« – subjekt »neočekivana poseta« nije sistem za informaciju, već sama informacija (»jezgro iskaza«).

Ovaj prigovor nam daje priliku da naše izlaganje dopunimo daljim bitnim aspektom rečenice. Tzv. aktuelno raščlanjavanje rečenice na »ishodište« i »jezgro« iskaza predstavlja informaciju nadgradnje. U rečenici se odigrava dvojaka informaciona akcija: sonovna (»strukturna«, »sistemska«, »redundantna«, »nekorisna«) informacija i informacija »primenjena« (»aktuelna«). Prva govori o »morfologiji« realiteta, o tome kad je stvarnost strukturno izgrađena (pomoću kategorije stvari, akcije, objekta, okolnosti, osobine), druga, kao stvar nadgradnje, precizira što je u aktuelnoj situaciji, sa stanovišta naših momentalnih znanja, za nas poznato, »ishodište«, a što novo, »jezreno«. Naravno, za nas je značajna ova druga informacija, aktuelna. No, da bismo je mogli predstaviti na »morfologiju realiteta (u mnogim jezicima to radimo redom reči i akcentom), najpre moramo ovu »morfologiju« izraziti. A to radimo upravo subjektsko-predikatskom strukturu, kao i odgovarajućim, podređenim strukturama. U rečenici »Petru je došla sestra« važi, prema aktuelnoj informaciji, sadržanoj u reči »sestra« istovremeno – neka je i trivijalna – i informacija da je »sestra« sistem u kojem je nastao dogadjaj »došla« (kao jedan od mogućih dogadaja, takvih као npr. »otila«, »imala havariju«, »umrla« i sl.). Ova »strukturna« informacija je neizbežna osnova rečenice i ima svoju specifičnost.

Slično kao što u tekstu prelaz od teme ka činjenici nije bio direkstan, već ide kroz posredničke nivoje, ista je situacija i u rečenici. Od predikata do određenog glagola put vodi kroz »sistem akcije«, u kojem se postepeno razgraničavaju »sistem okolnosti« i »sistem objekta«, i tek s njih se prelazi na odgovarajuće vrste reči i leksičke jedinice. To su posrednički sintaktski nivoi (koja je dobro izrazila generativna koncepcija rečenice). I na ovom nivou, odnosno nivoima, važi binarni princip informacije, no ne radi se o nekakvim samostalnim informacijama, već o diferenciraju osnovne, subjektsko-predikatske informacione strukture.

Relacija između teksta i rečenice ne iscrpljuje se samo time što činjenica kao analitički proizvod teme ulazi u semantičku morfo-leksičku jedinicu rečenice i njihovih odnosa. Ova povezanost je još čvršća i izražava se u neposrednoj ili posrednoj istovetnosti time i skupa subjekata rečenica koje tekst sadrži. Navećemo jedan primer iz književnosti. U slovačkoj pripovetci »Kad čika iz Hoholjova umre« (»Kad báčik z Chocholova umrie«) priča autor, Martin Kukučín, o Adusu iz Domjanica. Kao subjekt rečenica koje sačinjavaju ovu pripovetu nastupa očito ponajpre ključni ili pripovetke, a onda svi likovi i stvari s kojima Aduš postepeno dolazi u dodir. Ovi subjekti sačinjavaju obim teme, tj. onoga »o čemu« se u pripoveti govori. Predikati rečenica su, nasuprot tome, zbir toga »što« se o subjektima govori. Zbir predikata daje, dakle, »sadržinu« pripovetke, tzv. »temu«. Ovakvo se tekst informaciono polarizira i nastaje osnovni informacioni odnos teme i sadržine (»reme«), koji se prostire popreko tekstovne i jezičke ravni. To samo pokazuje da tekstovno i rečenično dogadjanje sačinjava celovit proces, i potvrđuje potrebu objašnjavanja rečenice kao semiotičke, tj. tekstovne jedinice.

Time se stvara i preduslov za celovitu analizu književnog dela, celovitu u smislu jedinstva tematske i jezičke ravni. Tek na ovaj univerzalniji podlozi možemo početi da mislimo o specifičnom karakteru teksta koji nastaje u književnom delu. A ova problematika je spojena s pojmom stila.

Prevod sa slovačkog
Mihailo Harpanj

Napomene:

1 MIKO, F.: *Program ako predurčenje teksta a ako jeho tvorba*. Estetika, 16, 1979, br. 2, str. 85-103.

2 Ibidem.

3 Ibidem.

4 MIKO, F.: *Hodnoty a literárny proces*. Bratislava, Tatran 1982.